

Əlyazması hüququnda

MUSTAFAYEV NAZİM YUSİF OĞLU

**1905-1906-cı İLLƏRDƏ İRƏVAN QUBERNİYASINDA
VƏ ZƏNGƏZUR QƏZASINDA ERMƏNİLƏRİN
AZƏRBAYCANLILARA QARŞI TÖRƏTDİKLƏRİ
KÜTLƏVİ QIRĞINLAR**

İxtisas: 5503.02 - Vətən tarixi

**Tarix üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Azərbaycanın yeni tarixi» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət mükafatı laureatı*

Y.M. Mahmudov

Rəsmi opponentlər:

*tarix üzrə elmlər doktoru
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

**A.Ə. Paşayev
F.F. Əhmədova**

Aparıcı müəssisə:

**Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin “Azərbaycan
tarixi” kafedrası**

Müdafiə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun nəzdindəki tarix üzrə elmlər doktoru və tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının " 26____" _11____2014-cü il tarixli iclasında saat____də olacaqdır.

Ünvan: Bakı-Az 1143, H. Cavid prospekti, 115

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi Arxivində tanış olmaq olar.

Avtoreferat"_____"_____"2014-cü ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya şurasının elmi katibi:
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

C.Ə.BƏHRAMOV

I. DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. XIX əsrin I yarısında Şimali Azərbaycan torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı və bu ərazilərə ermənilərin köçürülməsi, müstəmləkə siyasətinin tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan xalqına qarşı ermənilərdən istifadə XX əsr milli tariximizə qanlı səhifələr yazmışdır. Bu qanlı səhifələrin tədqiqi milli tarixşünaslıq qarşısında duran ən aktual problemlərdəndir. Müasir Azərbaycan dövlətinin getdikcə güclənməsi, onun beynəlxalq mövqeyinin möhkəmlənməsi, işğal olunmuş ərazilərimizin azad edilməsi üçün xarici siyasətdə hücum diplomatiyasının genişləndirilməsi fonunda bu problemlərin tədqiqi xüsusi elmi-nəzəri və siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Bizim tarixi torpaqlarımız İrəvan xanlığıdır, Göyçə, Zəngəzur mahallarıdır. Vaxt gələcək biz orada da yaşayacağıq”¹ fikri bu problemin tədqiqini ön plana çəkir.

Elmi-tədqiqat mövzusu olaraq araşdırılan “1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar” dissertasiya işi dövr etibarilə XX əsrin birinci onilliyində qısa bir dövrü əhatə etsə də, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə həyata keçirdikləri qırğınların baş verdiyi tarixi şəraitin təhlil edilməsi və nəticələr çıxarılması baxımından öz aktuallığını bu gün də saxlamaqdadır.

XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan xanlıqlarının çar Rusiyası tərəfindən işğalından sonra ermənilərin kütləvi surətdə Cənubi Qafqaza köçürülməsi bu regionun qədim zamanlardan bəri davam edən ənənəvi etnik-siyasi və dini mənzərəsinin dəyişməsinə səbəb olmuşdur².

Ermənilər XX əsrin əvvəllərindən etibarən havadarlarının hər cür dəstəyi ilə müəyyən mərhələlərlə azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar və soyqırımlar törətmiş, deportasiyalar həyata keçirmişlər. Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımların ilk mərhələsi tədqiq

¹ Prezident İlham Əliyevin Quba Soyqırımı Memorial Kompleksinin açılışında nitqi. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 2013, 19 sentyabr, № 206

² İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Azərbaycan, 2010, s. 25.

edilən 1905-1906-cı illəri əhatə edir. Tarixi ədəbiyyata ilk olaraq “erməni-müsəlman davası”, “erməni-müsəlman qırğınları” və yaxud “erməni-tatar qırğınları” kimi düşən, erməni silahlı dəstələri tərəfindən planlı şəkildə, azərbaycanlıların milli və dini mənsubiyyətlərinə görə, etnik təmizləmə məqsədilə həyata keçirilən bu qanlı aksiyaları hüquqi-siyasi baxımdan azərbaycanlılara qarşı soyqırımı adlandırmaq onun mahiyyətinə tam uyğun gəlir.

1918-1920-ci illərdə Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri tərəfindən azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınlar da soyqırımı xarakteri daşıyır. 1988-1993-cü illərdə ermənilər yenə də havadarlarının köməyi ilə indiki Ermənistan ərazisində, Dağlıq Qarabağda və onun ətrafındakı rayonlarda azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və soyqırımı siyasəti həyata keçirmişlər.

“Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 26 mart 1998-ci il tarixdə imzaladığı fərmanda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanın XIX-XX əsrlərdə baş verən bütün faciələri torpaqlarının zəbti ilə müşayiət olunaraq, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı düşünülmüş, planlı surətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin ayrı-ayrı mərhələlərini təşkil etmişdir. Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş bütün soyqırımı faciələrini yad etmək məqsədilə 31 Mart Azərbaycanlıların Soyqırımı günü elan edilmişdir³.

Sovet hakimiyyəti illərində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdiyi soyqırımlar, kütləvi qırğınlar və deportasiyalar beynəlmiləçilik pərdəsi altında ört-basdır edilmiş, sovet tarixşünaslığında bu səpkidə mövzuların tədqiqinə yasaq qoyulmuşdu. Yalnız Azərbaycan XX əsrin sonunda yenidən müstəqillik əldə etdikdən sonra tarixi keçmişinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq imkanı əldə etmiş, xalqımızın başına gətirilən faciələr ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən elmi-tədqiqat döviyyəsinə cəlb edilmişdir.

İlk mənbə və ədəbiyyatların təhlili göstərir ki, indiyədək 1905-1906-cı illər qırğınları kifayət dərəcədə tədqiq edilməmiş, yazılan dissertasiyalarda və monoqrafiyalarda heç də bütün mənbələr və dövrü mətbuat materialları

³ “Xalq qəzeti”, 27 mart 1998-ci il, № 98.

tədqiqata cəlb olunmamış, habelə bu mövzuda yazan erməni və xarici müəlliflərin tədqiqatlarına demək olar ki, müraciət edilməmişdir. Elə bu mənada da kompleks şəkildə tədqiq edilən mövzu ciddi elmi aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya xronoloji baxımdan qısa, lakin zəngin hadisələrlə dolu olan bir dövrü - 1905-1906-cı illəri əhatə edir. Bununla yanaşı, həmin ərəfədə regionda baş verən ictimai-siyasi hadisələr də xronoloji çərçivədə əhatə olunmuşdur.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. 1905-1906-cı illər qırğınlarının tarixşünaslığını yazarkən müəyyən dövrləşdirmənin aparılması zəruridir. Çünki tədqiqat obyektinə müxtəlif dövrlərdə fərqli yanaşmalar mövcud olmuşdur. Bu mövzuda yazılmış əsərləri üç dövrə bölmək olar: 1-ci dövr çar Rusiyası dövründə yazılan əsərlər, 2-ci dövr sovet hakimiyyəti dövründə yazılan əsərlər, nəhayət müstəqillik dövründə yazılan əsərlər. Mövzuya aid Azərbaycan mühacirətinin nümayəndələrinin və bir sıra xarici müəlliflərin əsərlərində tədqiq edilən mövzu müəyyən aspektlərdən işıqlandırılmışdır.

XX əsrin əvvəllərinə qələmə alınan və 1905-1906-cı illərdə baş vermiş hadisələrə həsr olunmuş əsərlər həmin dövrün tarixşünaslığı üçün mühüm qaynaq hesab olunur. Bu əsərlər istifadə olunmuş metod və prinsiplər nöqtəyi-nəzərindən sırf elmi-tədqiqat xarakteri daşımasa da, hadisələrin mahiyyəti bəzən təhrif edilsə də, hadisələrin xronoloji ardıcılıqla işıqlandırılmasına və müəyyən ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir. Məmməd Səid Ordubadinin “Qanlı illər”⁴ və Mir Möhsün Nəvvabın “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası”⁵, Mirzə Rəhim Fənanın “1905-ci il hadisəsi”⁶ əsərləri tarixi gerçəkliyin düzgün dərk edilməsi və faktiki materialların zənginliyi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

Rus tarixçisi və jurnalisti V. Veliçkonun “Kavkaz” əsəri ermənilərin xarakterinin öyrənilməsi, onların iç üzlərinin açılması sahəsində yazılan ilk sistemli əsərdir. Bu əsər həmçinin 1905-1906-cı illər qırğınları ərəfəsində

⁴ Ordubadi M. S. Qanlı illər. (1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş vermiş erməni-müsəlman davasının tarixi). Bakı: Qarabağa Xalq Yardımı, 1991, 144 s.

⁵ Nəvvab M. M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərbaycan, 1993, 128 s.

⁶ Fəna M. R. 1905-ci il hadisəsi. Bakı: Nurlan, 2009, 252 s.

Cənubi Qafqazda baş verən ictimai-siyasi prosesləri işıqlandırmağa da kömək edir⁷.

1905-1906-cı illərdə törədilmiş qırğınlara aid erməni müəlliflərinin də bir neçə əsəri mövcuddur. Erməni müəlliflərindən əsl adı Hovannes Ter-Martirosyan olan, lakin əsərlərini “A-Do” imzası ilə çap etdirən müəllifin irihəcmli “Qafqazda erməni-türk toqquşmaları (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla”⁸ əsərində, S. Zavaryanın “Qarabağın iqtisadi şəraiti və 1905-1906-cı illər açlığı”⁹, İ. Alibeqovun “Yelizavetpolun qanlı günləri cəmiyyətin mühakiməsi qarşısında”¹⁰ əsərlərində 1905-1906-cı illər qırğınlarının mahiyyəti təhrif edilsə də, bu əsərlər faktoloji baxımdan tədqiqatçılara xeyli material verirlər.

Həmin dövrdə Rusiyada və xarici ölkələrdə dərc olunan bir sıra qəzetlərin və teleqraf agentliklərinin müxbirləri Cənubi Qafqaza gəlmiş, hadisə yerindən məqalələr hazırlayaraq dərc etdirmişlər. Onların yazılarında çox zaman xristian təəssübkeşliyi özünü göstərmişdir. İtalyan diplomatı, yazıçısı və tarixçisi Luici Villari 1906-cı ildə Londonda çap etdirdiyi “Qafqazda alov və qılınç” əsərini Qafqaza etdiyi səyahətin nəticəsi olaraq yazmışdır¹¹. 1905-ci ilin yay-payız aylarında Qafqazın qaynar nöqtələrində, milli münaqişələrin törədildiyi yerlərdə olan müəllif əsərinin iki fəslini İrəvanda və Naxçıvandakı baş verən hadisələrə həsr etmişdir. Onun tərcüməçisinin erməni olması, İrəvanda və Naxçıvanda olduğu müddətdə erməni ziyalıların və din xadimlərinin əhatəsində olması əsərin məzmununa öz mənfi təsirini göstərmişdir.

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Türkiyədə fəaliyyət göstərmiş rus diplomatı V. Mayevskinin “Qafqazda erməni-müsəlman nifaqı erməni

⁷ Величко В. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. С. Петербург: Типог. Печать дела, 1904, 220 с.

⁸ Ա-Դո. Հայ-թուրքական ընդհարումը Կովկասում (1905–1906 թթ. փաստական, վիճաբանական, տեղագրական լուսաբանություններով), Երևան, 1907, (A-Do. Qafqazda erməni-türk toqquşması (1905-1906-cı illər). Sənədli, statistik, topoqrafik izahlarla. İrəvan: Ayvazyanlar və Nazaryanlar mətbəəsi, 1907, 535 s.

⁹ Заварян С. Экономические условия Карабаха и голод 1906-1907 г. Перевод с армянского. С. Петербург: Издание Армянского Культурного Союза в Баку, 1907, 87 с.

¹⁰ Алибегов И. Елисаветпольские кровавые дни перед судом общества. Заврававшийся «публицист» и его сподвижники. Тифлис: Типография К. П. Козловского, 1906, 181 с.

¹¹ Villari L. Fire and Sword in the Caucasus. London: T. F. Unwin, 1906, 348 p.

məsələsinin bir fazası kimi” əsərində 1905-1906-cı illər qırğınlarının səbəbinə aydınlıq gətirilmişdir. Müəllif bu əsərində Qafqazda və Türkiyədə insan fəlakətlərinin baskarının erməni təşkilatları olduğunu göstərmişdir¹².

Azərbaycan mühacirətinin ayrı-ayrı nümayəndələrinin yazdıqları əsərlərdə qırğınlar haqqında daha obyektiv məlumat verilmişdir. Cahangir Zeynaloğlunun “Müxtəsər Azərbaycan tarixi”¹³, Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi”¹⁴ əsərlərində 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman qırğınlarının baş verməsində erməni siyasi təşkilatları ilə yanaşı, Rusiyanın hakim dairələri də təqsirləndirilir.

XX əsrin əvvəlində baş verən hadisələr, xüsusən də 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman qırğınlarının səbəbləri Azərbaycan sovet tarixşünaslığında birtərəfli işıqlandırılmış, hadisələrə obyektiv qiymət verilməmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində yazılan əsərlərdə 1905-1906-cı illər qırğınlarının səbəbkarı kimi, birtərəfli olaraq çar Rusiyası hökuməti göstərilmiş, ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına silah gücünə, kütləvi qırğınlar və soyqırımı törətməklə yiyələnmək sahəsindəki fəaliyyətləri ört-basdır edilmişdir.

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında 1905-ci il hadisələri ilə bağlı ilk tədqiqat əsərini Əhməd Əhmədov yazmışdır. Onun 1926-cı ildə yazdığı əsər “Azərbaycan türkləri 1905-ci il inqilabında” adlanır. Arxiv sənədləri və mətbuatında dərc olunan məqalələr əsasında yazılan əsər o dövrün mənzərəsini dolğunluğu ilə əks etdirir¹⁵. Azərbaycan sovet tarixçisi Zülfəli İbrahimov öz tədqiqatında 1905-1906-cı illər qırğınlarının törədilməsində erməni siyasi partiyalarını deyil, yalnız Rusiyanın hakim dairələrini təqsirləndirmişdir.¹⁶

Azərbaycan yenidən dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra yazılan bir sıra tədqiqat əsərlərində xalqımıza qarşı törədilən qırğınların və

¹²Маевский В. Армяно-татарская смута на Кавказе, как один из фазисов армянского вопроса. Тифлис: Типография штаба кавказского военного округа. 1915, (Bakı: Şur, 1993), 48 c.

¹³ Zeynaloğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı: Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.

¹⁴ Baykara H. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992, 276 s.

¹⁵ Ахмедов А. Азербайджанские турки в революции 1905 года - Баку: ИПО Азербайджан Милли Энциклопедиясы, 2002, 332 с.

¹⁶ Ибрагимов З. Революция 1905-1907 гг. в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1955, 264 с.

soyqırımların səbəb və nəticələri müəyyən aspektlərdən obyektiv şəkildə işıqlandırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan tarixçiləri qarşısında itirilmiş torpaqlarımızın tarixinin araşdırılması, xalqımıza qarşı ermənilərin törətdikləri cinayətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, erməni saxtakarlığının ifşa edilməsi kimi mühüm vəzifə qoymuşdur. AMEA-nın Tarix İnstitutunda bu istiqamətdə sistemli şəkildə ciddi tədqiqatlar aparılır. Son vaxtlarda Tarix İnstitutunda İrəvan xanlığının, Qarabağ və Naxçıvanın tarixinə dair sanballı monoqrafiyalar işıq üzü görmüşdür. Azərbaycanlılara qarşı ermənilərin törətdikləri soyqırımları özündə əks etdirən arxiv sənədlərindən ibarət üçcildlik sənədlər topluları işıq üzü görmüşdür¹⁷.

“XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi partiyalar və təşkilatlar” əsərində Azərbaycanda mövcud olmuş siyasi partiyaların tarixini İradə Bağirova mükəmməl şəkildə işıqlandırılmışdır. Müəllif XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən “Hnçak” və “Daşnaksutyun” partiyalarının terrorçuluq əməllərini, onların Bakı, Yelizavetpol və İrəvan quberniyalarında fəaliyyətlərini, azərbaycanlıların milli özünüdərək prosesində yaratdıqları “Difai” və “Müdafiə” partiyalarının fəaliyyətlərini dolğunluğu ilə əks etdirmişdir¹⁸.

Eldar Əzizovun “Difai”. XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri” kitabında XX əsrin əvvəlində erməni millətçi təşkilatlarının terrorçu fəaliyyətinə cavab olaraq “Difai” partiyasının yaranması və fəaliyyəti, 1905-1906-cı illər qırğınlarının səbəbləri əhatəli şəkildə tədqiq edilmişdir¹⁹.

Müstəqillik illərində çap edilən “Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi

¹⁷ Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci il mart soyqırımı. Sənədlər toplusu. Üç cild. I cild, “26 Bakı komissarları”nın əsl tarixi. Bakı: Çarşıqolu, 2009, 776 s.; II cild, 1-ci kitab. Gəncə quberniyasında soyqırım. 1918-1920-ci illər. Bakı: Çarşıqolu, 2011, 460 s.; II cild, 2-ci kitab. İrəvan quberniyasında soyqırımı. 1918-1920-ci illər. Bakı: Çarşıqolu, 2011, 456 s.; III cild, Xatirələr. Bakı: Çarşıqolu, 2010, 448 s.

¹⁸ Багирова И. Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века: 1900-1917. Баку: Элм, 1997, 336 с.

¹⁹ Əzizov E. Difai. XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri. Bakı : CBS, 2009, 360 s.

coğrafiyası”²⁰ və Vəqif Arzumanlı və Nazim Mustafanın “Tarixin qara səhifələri”²¹ kitablarında 1905-1906-cı illər qırğınları ayrıca bölmədə öz əksini tapmışdır.

Naxçıvanın yeni tarixinə dair yazılan bir sıra əsərlərdə ermənilərin 1905-ci ildə Naxçıvan qəzasında törətdikləri qırğınlar müəyyən dərəcədə işıqlandırılmışdır²².

Son dövrdə yazılan əsərlər içərisində Ataxan Paşayevin “XIX-XX əsrlərdə ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar”²³ əsəri faktların zənginliyi baxımından diqqəti çəkir. Müəllif həmin əsərdə 1905-1906-cı illərdə ermənilərin türk-müsəlmanlara qarşı törətdikləri təcavüzlərə və vəhşiliklərə xüsusi bölmə həsr etmişdir.

1905-1906-cı illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri kütləvi qırğınları və terror aktları Bəxtiyar Nəcəfovun²⁴, Həcər Verdiyevanın (Rauf Hüseynovla birgə)²⁵, Sevdə Süleymanovanın²⁶, İsrafil Məmmədovun²⁷, Mayis Bağirovun (Həcər Verdiyeva ilə birgə)²⁸, Cəmil Həsəninin²⁹, Musa Qasımlının əsərlərində³⁰, Fərid Şəfiyevin³¹ və Fəridə

²⁰ Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı: Gənclik, 1995, 464 s.

²¹ Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Bakı: Qartal, 1998, 279 s.

²² Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 192 s.; Şahverdiyev Zəhmət. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.; Cəfərli Elman. Naxçıvanda erməni-Azərbaycan münasibəti. Bakı:Nurlan, 2009, 278 s. .

²³ Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar: arxiv sənəd və materialları əsasında. - Bakı: Çarşıoğlu, 2011, 328 s.

²⁴ Nəcəfov B. Düşmənin iç üzü: XIX-əsrin sonu XX-əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi: monoqrafiya I hissə Bakı: Çarşıoğlu, 2007, 440 s.

²⁵ Вердиева Х, Гусейнзаде Р. «Родословная» армян и их миграция на Кавказ с Балкан Баку: Элм, 2003, 168 с.

²⁶ Süleymanova S. Azərbaycanda ictimai-siyasi hərəkət. Bakı: Dövlət Kitab Palatası,1999, 422 s.

²⁷ Məmmədov İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı: Adiloğlu, 2002, 699 s..

²⁸ Багиров М., Вердиева Х. В поисках истины... Лицо армянства. Баку: МБМ, 2011, 607 с.

²⁹ Həsənlı C. Tarixi şəxsiyyətin tarixi: Əlimərdən bəy Topçubaşov. Bakı: Bakı : Azərbaycan Diplomatik Akademiyası, 2013, 588 s..

³⁰ Qasımlı M. C. “Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı”na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920). Bakı: Mütərcim, 2014, 464 s.

³¹ Шафиев Ф. Истоки армяно-азербайджанского конфликта: события 1905-1906 годов. //«İrs nəslədi» jurnalı, № 4 (34), 2008, с. 48-53, № 5 (35), 2008, с.18-23.

Əliyevanın ³² məqalələrində mövzu müəyyən aspektlərdən işıqlandırılmışdır.

Sovet hakimiyyəti illərində erməni müəlliflərinin çap edilən əsərlərində 1905-1906-cı illərdə törədilən qırğınlara qərəzli olsa da, yer verilmişdir. Erməni tarixçiləri A. M. Arutyunyanın ³³, A. B. Arutyunyanın ³⁴, Q. Qaloyanın ³⁵ əsərlərində erməni terrorçu təşkilatlarının törətdikləri qırğınların üzərindən sükutla keçilir və milli münaqişələrin baş verməsində birtərəfli olaraq rəsmi hakimiyyət dairələri təqsirləndirilir.

Postsovet erməni tarixşünaslığında 1905-1906-cı illər qırğınlarının törədilməsinin əsas səbəbinin açıqlanmasında vurğu həmin dövrdə pantürkizm və panislamizm ideyalarının mövcudluğu üzərinə qoyulur. Bəzi müasir erməni tarixçiləri hesab edirlər ki, ermənilərlə azərbaycanlılar arasında etnik uyuşmazlıq mövcud olmasaydı, onları qırğınlara bu dərəcədə təhrik etmək mümkün olmazdı³⁶.

Xarici tarixşünaslıqda da mövzu ilə bağlı bir sıra araşdırmalar mövcuddur. Amerika tədqiqatçısı Tadeuş Svyatovskinin “Rusiya Azərbaycanı. 1905-1920-ci illər” kitabının bir bölməsi 1905-1906-cı illər qırğınlarına həsr olunmuşdur. T. Svyatovskinin qırğınların miqyası barədə verdiyi məlumatlar əsasən erməni müəlliflərinin əsərlərindən götürülmüşdür və “balanlaşdırılmış təqsirlilik” ideyasına xidmət edir. Bununla belə, T. Svyatovski haqlı olaraq dünya mətbuatının 1905-1906-cı illər hadisələrini ermənipərəst mövqedən işıqlandırdığını yazır³⁷.

³² Əliyeva F. 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman səvəşı o dövrün publisistikasında. // Tərix və onun problemləri jurnalı, 2013, № 1, s. 63-67.

³³ Арутюнян А. М. Революционное движение в Армении 1905-1907 гг.. Ереван: Изд-во АН Арм. ССР 1970, 312 с.

³⁴ Арутюнян А. Б. Народы Закавказья в борьбе против царизма в годы первой русской революции. Ереван: Аястан, 1957, 183 с.

³⁵ Галоян Г. Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье 1900-1922. Ереван: Аястан, 1969, 508 с.

³⁶ Варданян Т. Коллективная память и репрезентация истории в контексте трансформирующихся потребностей социума. (На основе материалов репрезентации истории армяно-татарских столкновений 1905-1906 гг. в контексте потребностей современного армянского и азербайджанского социумов): <http://old.eu.spb.ru/reset/files/vardanyan.pdf>

³⁷ Swietochowski T. Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of a National Identity in a Muslim Community Cambridge University Press, 1985. 272 p. Bu kitabın 1905-1906-cı illər qırğınlarına həsr olunmuş “Erməni-müsəlman davası” bölməsi Vilayət Quliyevin

Digər Amerika tədqiqatçısı Firuz Kazımzadə “Zaqafqaziya uğrunda mübarizə (1917-1921)” əsərində belə qənaətə gəlmişdir ki, Rusiyanın hakim dairələri 1905-1906-cı illər erməni-azərbaycanlı qarşıdurmasında məkrli rol oynamış, qırğınların qarşısını almaq istəməmiş və iki xalq arasındakı münasibətə qarışmaqdan imtina etmişdir³⁸.

Castin və Karolin Makkartilərin, Səmyuel Uimzin əsərlərində “Hnçək” və “Daşnaksutyun” partiyalarının 1905-1906-cı illərdə həyata keçirilən terror aksiyalarında və qırğınlarda oynadıqları rollar geniş təhlil edilmişdir³⁹.

Türkiyə tarixçilərindən Nesrin Sariahmetoğlu “Azəri-erməni ilişkileri (1905-1920)” monoqrafiyasında ermənilərin azərbaycanlıları tarixi torpaqlarından silah gücünə çıxarıb, həmin torpaqlara yiyələndikləri halda, dünya ictimaiyyətinə özlərini ağır itkilər verən tərəf kimi təqdim etdiklərini yazır. Müəllifin bu əsəri Türkiyə tarixşünaslığında 1905-1906-cı illər qırğınlarına obyektiv qiymət verən ilk tədqiqat əsəridir⁴⁰.

Mövcud dissertasiya işində 1905-1906-cı illər qırğınlarına dair diqqəti cəlb edən digər əsərlər də elmi-tədqiqat dövryyəsinə cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın mənbə bazası. Dissertasiya işində geniş mənbə bazasından istifadə edilmişdir. Mövzunun mənbə və qaynaqlarını əsasən arxiv sənədləri o cümlədən Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinin fondlarında (fond 46 (Bakı şəhər qradonaçalnikinin dəftərxanası), fond 62 (Yelizavetpol (Gəncə) qubernatorunun dəftərxanası), fond 183 (Yelizavetpol Dairə Məhkəməsi prokurorunun dəftərxanası), fond 421 (Yelizavetpol Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyəti), fond 484 (Bakı quberniyası müvəqqəti general-qubernatorunun dəftərxanası), fond 524 (Azərbaycanda inqilab əleyhinə Müsavat hökumətinin Xarici İşlər Nazirliyi nəzdində

tərcüməsində “Azərbaycanda erməni zülmü” kitabına daxil edilmişdir. Bakı: Ozan, 1999, s. 145-158.

³⁸ Каземзаде Ф. Борьба за Закавказье (1917-1921). Стокгольм: СА&СС Press, 2010, 328 с.

³⁹ Маккарти Дж., Маккарти К. Тюрки и армяне. Руководство по Армянскому вопросу. (перевод с английского). Баку: Азернешр, 1996, 159 с; McCarthy J. Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922. Princeton, N.J.: Darwin, 1995, 368 p.; Uimz S. Ermənistan - terrorçu "xristian" ölkənin gizlinləri. Bakı: OKA Ofset, 2004, 386 s.

⁴⁰ Sariahmetoğlu N. Azeri-ermeni ilişkileri (1905-1920). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006, 535 s.

müsəlmanlara aid Zaqafqaziyada rus siyasəti üzrə materialların toplanmasına dair xüsusi komissiya) və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin fondlarında (fond 276, Azərbaycanda inqilabi hərəkət haqqında xatirələr) saxlanılan sənədlər, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində keçirilən siyahıyaalmaların materialları, illik nəşr olunan “Qafqaz təqvimi” və iki ildən bir çap edilən “İrəvan quberniyasının yaddaş kitabçası” nəşrləri təşkil edir.

1990-cı çap edilən “Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə” toplusuna 1905-1906-cı illər hadisələrinə dair bir neçə sənəd daxil edilmişdir. Həmin sənədlər içərisində Eçmiədzin sinodunun prokuroru A. Frenkelin 1907-ci ildə tərtib etdiyi arayışı və Qafqazın canişini Voronsov-Daşkovun 10 oktyabr 1912-ci ildə imperator II Nikolaya göndərdiyi məktubu araşdırılan dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini daha aydın təsvir etməyə imkan verir⁴¹.

1978-ci ildə İrəvanda çap edilən “Şərqi Ermənistanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra Yerevanın inkişafı” adlı sənədlər toplusuna XIX əsrin sonlarından etibarən İrəvan şəhərində fəaliyyət göstərən erməni siyasi təşkilatlarının fəaliyyətinə dair və 1905-1906-cı illər toqquşmalarına aid Ermənistan arxivlərində saxlanılan bir sıra sənədlər öz əksini tapmışdır⁴².

Rusiya Dövlət Tarix Arxivi (Sankt-Peterburq) və Rusiya Dövlət Hərbi Tarix Arxivində (Moskva) saxlanılan üç yüzə qədər nadir sənəd və dövrü mətbuat materialları 2010-cu ildə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap edilən “Qafqazda “erməni məsələsi”. Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə” üçcildliyinə daxil edilmişdir⁴³. Üçcildliyə daxil edilən sənədlər, xüsusən də İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarının fəaliyyətlərinə dair illik hesabatlar XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda yeritdiyi siyasətin və erməni separatizminin mahiyyətini açmağa imkan verir. Həmin sənədlər 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınların mahiyyətində azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə və

⁴¹ История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: Элм, 382 с.

⁴² Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. (Сборник документов. 1801-1917гг). Ереван: Издательство Ереванского Университета, 1978, 410 с.

⁴³ Qafqazda "erməni məsələsi". Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. Üç cildə. Birinci cild. 1724-1904. Bakı: Elm, 2010, XX+716 s; İkinci cild. 1905-1906. Bakı: Elm, 2010, VIII+616 s; Üçüncü cild. 1906-1914. Bakı: Elm, 2010, VIII+348 s.

azərbaycanlılara məxsus torpaq sahələrinin və mülkiyyətin ələ keçirilməsi siyasətinin dayandığını təsdiqləyir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində tədqiq olunan mövzu ilə əlaqədar sənədlər ilk dəfə Mayis Bağirov və Həcər Verdiyevanın müəllifliyi ilə 2011-ci ildə çap olunan “Həqiqət axtarışında... Erməniliyin sifəti” kitabına daxil edilmişdir⁴⁴.

Mövzunun tədqiqində əsasən 1905-1906-cı illərdə rus dilində nəşr edilən “Kaspi”, “Baku”, “Kavkaz” qəzetlərinin, Azərbaycan dilində nəşr edilən “Həyat” və “İrşad” qəzetlərinin materiallarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Hazırda əsasən Ermənistan Respublikasının ərazisinə daxil edilən İrəvan quberniyası və Yelizavetpol (Gəncə) quberniyasının Zəngəzur qəzasında erməni silahlı dəstələrinin 1905-1906-cı illərdə törətdikləri kütləvi qırğınların araşdırılması bir problem kimi xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Tədqiqatın əsas məqsədi həmin boşluğu aradan qaldırmaqdan, mövcud arxiv sənədləri, dövrü mətbuat, elmi-tədqiqat əsərləri əsasında qeyd edilən bölgələrdə erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri kütləvi qırğınların köklərini araşdırmaqdan, qırğınların miqyasını göstərməkdən, həmin dövrün hakim dairələrinin yeridikləri siyasətin əsl mahiyyətini üzə çıxarmaqdan və problemin obyektiv elmi mənzərəsini yaratmaqdan ibarətdir.

Həmin məqsədə nail olmaq üçün dissertasiyada qarşıya qoyulan aşağıdakı konkret vəzifələr öz həllini tapmışdır:

- Tədqiq edilən bölgələrin tarixi icmalı, coğrafi şəraiti, sosial-demoqrafik vəziyyəti haqqında məlumatların verilməsi;
- 1905-ci il birinci rus inqilabı dövründə Qafqaz Canişinliyinin milli zəmində toqquşmalara rəvac verməsinin və erməni silahlı dəstələrinin törətdikləri kütləvi qırğınlara seyrçi münasibət göstərməsinin faktlarla əsaslandırılması;
- 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda türk-müsəlman əhaliyə qarşı “Hnçak” və “Daşnaksutyun” partiyalarının törətdikləri qırğınların baş verdiyi ictimai-siyasi şəraitin təhlili;

⁴⁴ Багиров М. , Вердиева Х. В поисках истины... Лицо армянства. Баку: МБМ, 2011, 607 с.

- Erməni siyasi partiyalarının dövləti yaratmaq planlarını reallaşdırmaq məqsədilə erməni anklavları yaratmaq üçün bölgələrdə törətdikləri kütləvi qırğınların miqyasının tədqiqi;
- Ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınların qarşısının alınması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin təhlili.

Tədqiqatın metodoloji əsasını analiz, sintez, ümumiləşdirmə, induksiya və deduksiya, tarixilik və müqayisəli təhlil metodları təşkil etmişdir. Tədqiqat zamanı Azərbaycan dilində ədəbiyyatla yanaşı, türk, rus, erməni və ingilis dillərində olan çoxsaylı tədqiqat əsərlərindən və ilk mənbələrdən tənqidi yanaşma və təhlil etmə üsulları ilə istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlarla bağlı təqribən son 100 il ərzində yazılmış əsərlər və mənbələr ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə tədqiq edilərək ümumiləşdirilmələr aparılmışdır;
- Dissertasiyada konkret faktlar və ilk mənbələr əsasında 1905-1906-cı illərdə ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınların “Erməni dövləti” yaratmaq xülyasının gerçəkləşdirilməsi nəminə həyata keçirilən etnik təmizləmə siyasətinin tərkib hissəsi və ilk mərhələsi olduğu əsaslandırılmışdır.
- 1905-1906-cı illərdə azərbaycanlılara qarşı törədilən qırğınlarda erməni siyasi partiyalarının və erməni mətbuatının oynadıqları rol faktlar və dəlillər əsasında işqlandırılmışdır.
- İlk dəfə olaraq İrəvan quberniyasının mərkəzi İrəvan şəhərində, İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin, Aleksandropol, Sürməli və Novo-Bəyazid qəzalarında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar ayrı-ayrılıqda tədqiq edilmiş və bu qırğınların törədilməsində mərkəzi və yerli hakimiyyətlərin rolu müəyyənləşdirilmişdir.
- Tədqiq edilən regionda kütləvi qırğınların dayandırılmasında “Difai” partiyasının rolu müəyyənləşdirilmişdir.
- 1905-1906-cı illər ərzində tədqiq edilən regionda erməni silahlı dəstələri tərəfindən qırğınlara və dağıntılara məruz qoyulan azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin sayı və vurulan maddi ziyanın miqyası müəyyən edilmişdir.

- İlk dəfə olaraq Cənubi Qafqazın bütün bölgələri üzrə erməni silahlı dəstələrinin törədikləri qırğınların tam xronologiyası tərtib edilmişdir.

Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın mövzusu üzrə əldə edilmiş nəticələr 1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında baş vermiş hadisələrlə əlaqədar hərtərəfli ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir. Dissertasiya işinin əsas müddəaları və nəticələrindən elmi-tədqiqat işlərinin yazılmasında, Azərbaycan tarixinə dair dərslik, dərs vəsaiti və digər ümumiləşdirilmiş əsərlərin hazırlanmasında, ali və orta ixtisas məktəblərinin müvafiq fakültələrində mühazirələrin oxunmasında, seminarların keçirilməsində və buraxılış işlərinin yazılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqat işindən həmçinin ermənilərin havadarlarının köməyi ilə Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı və deportasiya siyasətinə həsr olunmuş elmi konfrans, simpozium və yığıncaqlarda edilən məruzələrin hazırlanması zamanı faydalanmaq olar.

Dissertasiya işinin aprobasiyası. Tədqiqatın əsas elmi nəticələri və məzmunu dissertantın monoqrafiya və elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır. Dissertasiya işi AMEA A. A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsinin 15 iyul 2013-cü il və 11 dekabr 2013-cü il tarixli iclaslarında müzakirə olunmuş və müdafiəyə buraxılması tövsiyə edilmişdir. Dissertasiya işinin başlıca müddəaları müəllifin konfranslardakı məruzələrində və elmi jurnallarda dərc etdirdiyi məqalələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə”, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından və əlavələrdən ibarətdir.

II. DISSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmış, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, xronoloji çərçivəsi göstərilmiş, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi araşdırılmış, mənbə bazası təhlil edilmiş, metodoloji əsası müəyyənləşdirilmiş, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti şərh olunmuşdur.

Dissertasiyanın “**XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İrəvan**

quberniyası və Zəngəzur qəzasında sosial-demoqrafik və ictimai-siyasi vəziyyət” adlanan I fəslə üç yarımfəsildən ibarətdir. “**Tarixi icmal**” adlanan birinci yarımfəsildə həmişə Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuş İrəvan quberniyasının və Zəngəzur qəzasının əhalisinin etnik tərkibinin oğuz və qıpçaq türklərinin təşkil etdiyi göstərilmişdir⁴⁵. Bu ərazilərin əhalisinin əsasını qaraqoyunlu, ağqoyunlu və qızılbaş tayfa birliklərinə daxil olan bayat, əfşar, səədli, baharlı, bayandur, qacar, şamlı, rumlu, ustaclı, təkəli, ayrımlı, muğanlı və s. kimi tayfaların təşkil etdiyi qeyd edilir.

Sonra bir-birilə həmsərhəd olan İrəvan quberniyasının və Zəngəzur qəzasının coğrafi mövqeləri haqqında məlumat verilir. Bu yarımfəsildə Rusiya ilə İran arasında imzalanan Türkmənçay (1828) və Rusiya ilə Osmanlı Türkiyəsi arasında imzalanan Ədirnə (1829) müqavilələrinin şərtlərinə əsasən Rusiyanın işğal etdiyi Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərinə ermənilərin köçürülüb gətirilməsi prosesi işıqlandırılır. İşğaldan sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əhatə etdiyi ərazilərdə yaradılan “Erməni vilayəti”ndə rus qafqazşünası İ. Şopenin 1829-1831-ci illərdə keçirdiyi siyahıyaalmanın nəticələri göstərir ki, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisinə İran və Türkiyədən 57266 nəfər erməni köçürülmüşdür.⁴⁶

İ.Şopenin verdiyi statistik məlumatların təhlili göstərir ki, İran və Türkiyədən köçürülüb gətirilən ermənilər İrəvan xanlığının 119, Naxçıvan xanlığının 72, Türkiyədən köçürülən ermənilər İrəvan xanlığının 128, Naxçıvan xanlığının 4 kəndində yerləşdirilmişdilər. Köçürülmələr nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisində azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq yaşadıqları 50, Naxçıvan xanlığının ərazisində isə 35 kənd meydana çıxmışdı.

1873-cü ildən 1897-ci ilədək İrəvan quberniyasının erməni əhalisi 292 min nəfərdən 441 min nəfərə çatmışdı⁴⁷. Erməni əhalisi həmin müddətdə

⁴⁵ İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı: Azərbaycan, 2010, s. 18.

⁴⁶ Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху его присоединения к Российской империи, СПб, 1852, с. 642.

⁴⁷ Հայ ժողովրդի պատմություն. (Erməni xalqının tarixi). 10 cildə, VI c., İrəvan: Ermənistan EA nəşriyyatı, 1981, s. 20.

təqribən 50 faiz artmışdı ki, bu da əsasən xaricdən gələn ermənilərin hesabına mümkün olmuşdu.

XIX əsrin 90-cı illərdə Türkiyədə baş verən erməni üsyanlarının yatırılmasından sonra 400 minə yaxın erməni Cənubi Qafqaza gəlmişdi. N. Şavrov qeyd edir ki, XX əsrin əvvəlində Cənubi Qafqazda yaşayan 1.300.000 ermənidən bir milyonu yerli əhali deyil, rusların vasitəsilə məskunlaşdırılmışdır⁴⁸.

İrəvan quberniyası 7 qəzaya - İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Novo-Bəyazid, Sürməli, Şəhur-Dərələyəz və Eçmiədzin qəzalarına bölünmüşdü. XX əsrin əvvəlində İrəvan quberniyasının ərazisi 25,43 min kv.km təşkil edirdi⁴⁹. 1868-ci ildə Yelizavetpol qəzası yaradılarkən o vaxtadək Bakı quberniyasının Şuşa qəzasının və İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasının ərazilərinin bir qismi hesabına Zəngəzur qəzası yaradılmışdı. Yelizavetpol quberniyasına daxil olan qəzalar içərisində ərazicə ən böyüyü Zəngəzur qəzası idi və XIX əsrin sonlarında onun ərazisi 7,83 min kv.km idi⁵⁰.

Bu yarımfəsildə 1905-1906-cı illərdə erməni silahlı dəstələrinin İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında törətdikləri kütləvi qırğınlardan sonra azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin bir qisminin boşaldıldığı və həmin məntəqələrdə erməni qaçqın ailələri məskunlaşdırıldığı öz əksini tapmışdır.

I fəslin **“Sosial-demoqrafik vəziyyət”** adlanan ikinci yarımfəslində XX əsrin əvvəlində İrəvan quberniyasında mövcud olan 7 qəzadan dördündə - Naxçıvan, Sürməli, Şəhur-Dərələyəz və İrəvan qəzalarında azərbaycanlıların, üçündə - Aleksandropol, Novo-Bəyazid və Eçmiədzin qəzalarında isə ermənilərin çoxluq təşkil etdikləri göstərilir. Həmin dövrdə İrəvan quberniyasında mövcud olmuş 1301 yaşayış məntəqəsindən 959-da türk-müsəlmanlar, qalan 342 kənddə isə ermənilər məskunlaşmışdı⁵¹.

1897-ci ildə keçirilən Birinci Ümumrusiya siyahıyaalmanın nəticələrinə

⁴⁸ Шавров Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам, СПб: Издание Русского Собрание, 1911, с. 64.

⁴⁹ Кавказский календарь на 1907 г. Издание Закавказского Статистического Комитета. Тифлис: 1906, с. 6.

⁵⁰ Кавказский календарь на 1899 г. Издан по распоряжению главноначальствующаго гражданской частию на Кавказе. Тифлис, 1898, 3-сü bölmə, s. 38.

⁵¹ A-Do. Göstərilən əsəri, s. 43.

görə, İrəvan quberniyasında Rusiyanın təbəəliyini qəbul etmiş ermənilərlə, son dövrlərdə gəlmə ermənilərin ümumi sayı 441 min nəfərə çatmış, azərbaycanlılar isə 313.176 nəfər siyahıya alınmışdı. Həmin siyahıya alınmaya görə, ümumiyyətlə quberniyada 350.099 nəfər müsəlman qeydə alınmışdı⁵².

Zəngəzur qəzasında mövcud olan 406 kənddən 314-də müsəlmanlar, 92 kənddə isə ermənilər yaşayırdı⁵³. 1897-ci ildə Zəngəzur qəzasında 137.871 nəfər yaşamışdır ki, onlardan 71.206 nəfərini azərbaycanlılar, 63.622 nəfərini ermənilər, 1807 nəfərini kürdlər, 1006 nəfərini ruslar təşkil edirdilər⁵⁴.

1897-ci il siyahıyaalmanın nəticələrinə görə, İrəvan quberniyasında nəsilliklə zadəganların xüsusi çəkisi (faizlə) aşağıdakı kimi olmuşdur: azərbaycanlılar - 44,13%, ruslar - 31,22%, ermənilər 15,17%, gürcülər 4,54%, digərləri 4,94%⁵⁵.

Zəngəzur qəzasında isə 5762 nəfər zadəganlar nəslindən 4863 nəfərini (84,3 %) azərbaycanlılar, 834 nəfərini (14 %) ermənilər, 57 nəfərini (1 %) kürdlər, 6 nəfərini isə ruslar təşkil edirdilər⁵⁶. Göründüyü kimi, bütövlükdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında zadəganlar nəslinin əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edirdilər.

İrəvan və Yelizavetpol quberniyalarında torpaqların böyük hissəsi azərbaycanlılara məxsus idi və həmin torpaq sahələrini ələ keçirmək məqsədilə ermənilər 1905-1906-cı illərdə kütləvi qırğınlar törətmişdilər.

I fəslin **“İctimai-siyasi vəziyyət”** adlanan üçüncü yarımfəslində XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın ictimai-siyasi vəziyyəti təhlil edilmişdir.

Cənubi Qafqazda erməni şovinizminin və separatizminin baş qaldırması

⁵² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Том, LXXI, Эриванская губерния, Спб., 1905, с.2.

⁵³ A-Do. Göstərilən əsəri, s. 244.

⁵⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Том LXIII, Елисаветпольская губерния. СПб., 1904, с. 75.

⁵⁵ Памятная книжка Эриванской губернии на 1906 год. Эривань: Типография П. Ованесяна и К⁰. Отдел второй. 1905, с. 154.

⁵⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года, Спб., 1905, с. 75.

1878-ci il Berlin konfransında “Erməni məsələsi”nin gündəliyə çıxmasından sonra Türkiyə ərazisində separatçı erməni siyasi təşkilatlarının yaranması ilə bağlı idi. 1885-ci ildə Vanda yaranan ilk erməni siyasi partiyası “Armenakan” Türkiyə ərazisində ermənilərin yığcam yaşadıkları ərazilərdə “muxtariyyət” ələdə edilməsinə nail olmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. 1887-ci ildə Cenevrədə yaradılan “Hnçak” (“Zəng”) partiyası isə Türkiyənin əraziləri hesabına vahid erməni sosialist dövlətinin qurulmasını qarşısına məqsəd qoymuşdu. 1890-cı ildə Tiflisdə yaranan “Daşnaksutyun” (“İttifaq”) partiyası da qarşısına erməni dövlətinin yaradılması məqsədini qoymuşdu və bu məqsədə silah gücünə çatmağı qərarlaşdırmışdı⁵⁷. 1881-ci ildən İrəvan şəhərində “Hayaser” (yəni “Ermənisevər”) və “Azqaser” (yəni “Millətsevər”) adlanan iki gizli erməni siyasi təşkilatı fəaliyyət göstərirdi⁵⁸.

XX əsrin əvvəlində təkcə “Daşnaksutyun” partiyasının silahlı üzvlərinin sayı 100 min zinvora (yəni *silahlıya*) çatmışdı⁵⁹.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda Bakı, Tiflis, İrəvan, Kutaisi, Batum kimi sənaye mərkəzləri yaranmış və bu şəhərlərin sənaye müəssisələrini ələ keçirmək üçün erməni kilsəsi, erməni siyasi təşkilatları və erməni burjuaziyasının imkanları bir yerə cəmləşdirilmişdi. 1897-ci ildə Qafqazın baş rəisi Q. Qolitsın çar II Nikolayın diqqətini Tiflisdə və Bakıda ermənilərin hakimiyyəti ələ keçirmələrinə çəkmişdi⁶⁰. Q. Qolitsın erməni siyasi partiyalarının, erməni kilsəsinin və onun nəzdindəki məktəblərin terror yuvasına çevrildikləri qənaətinə gəlmişdi. Q. Qolitsının qaldırdığı vəsatət əsasında 1903-cü il iyunun 12-də erməni kilsəsinin əmlakının Rusiyanın Torpaq və Əmlak Nazirliyinin sərəncamına keçirilməsi haqqında

⁵⁷ Кинрос Л. Расцвет и упадок Османской империи. Москва: «КРОН-ПРЕСС» 1999, с. 603-604; Lewy G. The Armenian massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide. University of Utah Press: Utah; 2005, p.11-12. Sonyel S. The great war and the tragedy of Anatolia. Ankara: Turkish Historical Society, 2000, p. 21-22; Armenians in the history of Turks. Basic text Book. Ankara: Levent offset Matbaacılık ve Yayıncılık, 1995, p. 124-128.

⁵⁸ Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. (Сборник документов. 1801-1917гг). Ереван: Издательство Ереванского Университета, 1978, с. 224-225.

⁵⁹ Дашнаки (Из материалов департамента полиции), Баку: Коммунист, 1990, с. 17.

⁶⁰ Баберовски И. Цивилизаторская миссия и национализм в Закавказье: 1828-1914 гг. с. 346.

İmperator qanununun qəbul edilməsindən sonra erməni siyasi təşkilatları çar hökumətinə qarşı sui-qəsdlər və terror aksiyaları həyata keçirməyi qərara almışdılar.

XX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Tiflisdə erməni millətçiliyini təbliğ edən “Mşak” (“Əməkçi”), “Ardzaqank” (“Əks-səda”), “Nor-Dar” (“Yeni Əsr”) qəzetləri, ədəbi-siyasi “Murç” (“Çəkiç”) və uşaqlar üçün “Ağpyur” (Bulaq”) jurnalları və Eçmiədzində kilsənin orqanı olan “Ararat” jurnalı işıq üzü görürdü⁶¹. Cənubi Qafqazda dövrü mətbuatın əksər hissəsi ermənilərin nəzarəti altında olduğundan, baş verən hadisələr qeyri-obyektiv və qərəzli şəkildə işıqlandırılırdı.

1905-ci il fevralın 26-da Qafqazda yenidən canişinlik üsul-idarəsi bərpa edilmiş və general-adyutant qraf İllarion Voronsov-Daşkov canişin, eyni zamanda Qafqaz dairəsi qoşunlarının baş komandanı təyin edilmişdi. Erməni tədqiqatçısı A. Lalayanın yazdığı kimi, Voronsov-Daşkovun arvadı Yelizaveta Qriqoryevna “Daşnaksutyun” partiyasının Tiflis bürosunun rəhbərlərindən biri yepiskop Mesropun məşuqəsi idi və Qafqaz Canişinliyinin ermənilərin mənafeyi ilə bağlı qərarları Voronsov-Daşkovun yataq otağında hazırlanırdı⁶².

Rusiyanın hakim dairələrinə arxalanan ermənilər bütün Cənubi Qafqazdan müsəlmanları silah gücünə qovub, onların məskun olduqları əraziləri ələ keçirəcəklərinə əmin idilər.

Dissertasiyanın II fəslı **“1905-1906-cı illərdə İrəvan quberniyasında və Zəngəzur qəzasında ermənilərin törətdikləri kütləvi qırğınlar”** adlanır. **“İrəvan quberniyasında törədilən qırğınlar”** adlanan 1-ci yarımfəslin onun özü 6 bölməyə ayrılır. Birinci bölmə **“İrəvan qəzasında və İrəvan şəhərində törədilən qırğınlar”** adlanır. XX əsrin əvvəllərində İrəvan şəhərinin də daxil olduğu İrəvan qəzasına Qırxbulaq, Zəngibasar, Vedibasar mahalları daxil idi. Qəzada mövcud olan 221 kənddən 151-də azərbaycanlılar, 55-də ermənilər, 15 kənddə isə azərbaycanlılarla ermənilər qarışıq şəkildə yaşayırdılar⁶³. Erməni silahlı dəstələri ilk növbədə İrəvan

⁶¹ Киракосян Дж. Алексей Дживелегов и его историко-публицистические наследие. Ереван: Институт Истории НАН РА, 2007, с. 90-91.

⁶² История Азербайджана по документам и публикациям. Баку: ЭЛМ, с. 94-95.

⁶³ A-Do. Göstərilən əsəri, s. 122

şəhərində və yaşayış üçün ən münbit şəraitə malik olan ətraf mahallarda azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınlar törətmişlər. 1905-1906-cı illərdə təkcə İrəvan şəhərində 4 dəfə (1-ci qırğınlar 20-21 fevral 1905-ci ildə, 2-ci qırğınlar 23-26 may 1905-ci ildə, 3-cü qırğınlar 18 sentyabr 1905-ci ildə, 4-cü qırğınlar 27 may və 8-9 iyun 1906-cı ildə) qırğınlar törədilmişdi. 1905-1906-cı illər qırğınları nəticəsində şəhərin və ətraf azərbaycanlı kəndlərinin azərbaycanlı əhalisinin xeyli hissəsi öz ata-baba yurdlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı. Həmin illərdə erməni silahlı dəstələri təkcə İrəvan qəzasında mövcud olan 150-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqələrinin yarısından çoxunu yandırmış, talan etmiş və əhalisini kütləvi qırğınlara məruz qoymuşdular.

II fəslin 1-ci yarımfəslinin 2-ci bölməsi **“Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında törədilən qırğınlar”** adlanır. Erməni silahlı dəstələrinin məqsədi Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarını ələ keçirdikdən sonra Zəngəzuru ələ keçirmək, daha sonra isə Dağlıq Qarabağdakı erməni silahlı dəstələri ilə birləşməkdən və nəhayətdə həmin ərazilərdə erməni dövləti yaratmaqdan ibarət olmuşdur⁶⁴. Naxçıvan qəzasında mövcud olan 170 kənddən 110-da azərbaycanlılar, 40-da ermənilər, 20 kənddə isə azərbaycanlılarla ermənilər qarışıq şəkildə yaşayırdılar. Şərur-Dərələyəz qəzasında 163 kənd mövcud idi ki, onlardan 130-da azərbaycanlılar, 25-də ermənilər, 4 kənddə isə ermənilərlə azərbaycanlılar qarışıq şəkildə yaşayırdılar. Erməni silahlı dəstələri 1905-ci ilin may və noyabr aylarında Naxçıvan şəhərində, qəzanın ayrı-ayrı kəndlərində qırğınlar törətmişdilər. Naxçıvanlıların özünümüdafə dəstələrinin əks həmlələrindən sonra ermənilər Naxçıvan qəzasında istəklərinə nail ola bilməyəcəklərini görüb, qırğınların ağırlıq mərkəzini Şərur-Dərələyəz qəzasına keçirmişdilər.

II fəslin 1-ci yarımfəslinin 3-cü bölməsi **“Eçmiədzin qəzasında törədilən qırğınlar”** adlanır. Qəzanın 219 kəndindən 131-də azərbaycanlılar, 88-də ermənilər məskunlaşmışdı⁶⁵. Erməni silahlı dəstələri əvvəlcə Əştərək nahiyyəsindəki Batrinc, Əkərək, Kiçikkənd, Təkiyə, Nazrəvan, Üşü, Persi, Əngirsək, Kavtarlı, Hamamlı kəndlərində azərbaycanlılara qarşı

⁶⁴ Odubadi M.S. Göstərilən əsəri, s. 119.

⁶⁵ A-Do. Göstərilən əsəri, s. 130.

kütləvi qırğınlar törətmişdilər. Erməni müəllifi A-Do Eçmiədzin qəzasının Əştərek nahiyyəsində toqquşmalar zamanı 9 azərbaycanlı kəndinin dağıldığını yazır ⁶⁶. Bütövlükdə götürüldükdə, Eçmiədzin qəzasında azərbaycanlıların yaşadıkları kəndlərin əksəriyyəti erməni silahlı dəstələri tərəfindən qırğınlara və talanlara məruz qoyulmuşdu.

“Aleksandropol qəzasında törədilən terror və qırğınlar” adlanan dissertasiyanın II fəslinin 1-ci yarımfəslinin 4-cü bölməsində qeyd edilir ki, sayca ermənilərin üstünlük təşkil etdikləri həmin qəzada mövcud olan 164 kənddən 120-də ermənilər, 44 kənddə azərbaycanlılar və kürdlər məskunlaşmışdılar⁶⁷. Qəza mərkəzi Gümrü şəhərində “Daşnaksutyun” və “Hnçak” partiyalarının silahlı dəstələri əsasən terrorçuluq fəaliyyəti göstərirdilər. 1905-ci il sentyabrın 20-də Pəmbək mahalının Qursalı, Xancıgəz və Türk-Gözəldərəsi kəndlərindən 20 dinc azərbaycanlı ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə qətlə yetirilmiş, meyitləri quyuya doldurulmuşdu⁶⁸.

II fəslin 1-ci yarımfəslinin 5-ci bölməsində **Sürməli qəzasında** ermənilərin törətdikləri terror aktları və qırğınlar haqqında məlumat verilir. Qəzada mövcud olan 229 kənddən 206 kənddə azərbaycanlılarla kürdlər, 17 kənddə ermənilər, 6 kənddə isə azərbaycanlılarla ermənilər qarışıq şəkildə yaşayırdılar⁶⁹. Ermənilər Sürməli qəzasında kütləvi qırğınlara başlamazdan öncə qəzada terrorla mübarizə aparən administrasiya nümayəndələrinə qarşı sui-qəsdlər həyata keçirmişdilər. Ermənilər Sürməli qəzasında ilk qırğınları 1905-ci ilin mayında törətmişdilər. 2-4 iyun 1906-cı ildə Sürməli qəzasında ermənilərlə azərbaycanlılar arasında növbəti silahlı toqquşmalar baş vermiş və hər iki tərəfdən xeyli tələfat olmuşdu.

Dissertasiyanın II fəslinin 1-ci yarımfəslinin 6-cı bölməsində isə **Novo-Bəyazid qəzasında** ermənilərin törətdikləri qırğınlardan bəhs edilir. Novo-Bəyazid qəzasında mövcud olan 135 kənddən 77-də azərbaycanlılar, 58-də ermənilər yaşayırdılar. Qəzanın ərazisindəki azərbaycanlı kəndlərinin əhalisinin əksəriyyəti erməni silahlı dəstələrinin hücumlarına tab

⁶⁶ Yenə orada, s. 136

⁶⁷ Yenə orada, s. 142.

⁶⁸ Hacıyev F. Ermənilərin Cənubi Qafqaza kütləvi köçləri və 1905-ci ildə törətdikləri qətləmlər barədə (Gürcüstan arxiv mənbələri əsasında). //Diplomatiya aləmi, 2010, № 27, s. 40-44.

⁶⁹ A-Do. Göstərilən əsəri, s. 137.

gətirməyərək 1905-ci ilin dekabr ayında Qazax və Cavanşir qəzalarının kəndlərinə pənah aparmışdılar. 1905-ci ildə erməni silahlı dəstələrinin Basarkeçər nahiyyəsində törətdikləri qırğınlar nəticəsində Əhmədli, Əyricə, Bala Əyricə, Göyrənis, Qamışlı, Qasımbaşı kəndləri yer üzündən silinmiş, Quləli, Nərədüzü, Basarkeçər kəndləri viran qoyulduqdan sonra orada ermənilər məskunlaşmışdılar⁷⁰. 1905-1906-cı illərdə ermənilərin Novo-Bəyazid qəzasında törətdikləri qırğınlar nəticəsində Göyçə gölü hövzəsinin Qaranlıq (*sonralar Martuni rayonu*) nahiyyəsinin azərbaycanlı kəndlərinin əksəriyyəti viran qoyulmuş, əhalisi ev-eşiklərindən didərgin salınmışdı. Basarkeçər və Çəmbərək nahiyyələrinin əksər azərbaycanlı kəndlərinin sakinləri isə müəyyən müddətdən sonra öz kəndlərinə qayıda bilmişdilər.

Dissretasiyanın II fəslinin 2-ci yarımfəsli **“Zəngəzur qəzasında törədilən kütləvi qırğınlar”** adlanır. Zəngəzur qəzasında “Daşnaksutyun” və “Hnçak” partiyalarının silahlı dəstələrinin 1905-ci ilin iyun ayından başladıkları qırğınlar 1906-cı ilin oktyabr ayınadək davam etmişdir. Ermənilərin əsas məqsədi Zəngəzurdakı azərbaycanlı kəndlərini ələ keçirdikdən sonra həmin kəndlərdə Türkiyədən qaçıb gələn erməniləri məskunlaşdırmaqdan ibarət idi. Zəngəzurda təqribən ilyarım ərzində davam edən erməni vəhşilikləri Saqqarsuda toplaşan 800 nəfərə yaxın Ordubaddan gələn könüllülərin köməyi və 1000 nəfərə yaxın yerli sakinlərin iştirakı ilə Oxçu-Şəbədək kəndləri 1906-cı il sentyabrın 16-17-də ermənilərin işğalından azad edilmiş və bundan sonra sağ qalan azərbaycanlı əhalinin bir qismi yenidən öz kəndlərinə qayıtmağa başlamışdı⁷¹. Zəngəzurda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər M.S.Ordubadinin, M.M.Nəvvabın, M.R.Fənanın əsərlərində, habelə həmin dövrün mətbuatında öz əksini tapmışdır. Erməni müəllifi A-Do 1905-ci il dekabrın 29-da Tatev ermənilərinin azərbaycanlıların yaşadıkları Kürdlər kəndində hücumunu barbarlıq və məhkum olunası əməl kimi xarakterizə etmişdir⁷². Erməni müəllifi S. Zavaryanın verdiyi məlumatlara görə, 1905-1906-cı illərdə təkcə Zəngəzur qəzasında 43 müsəlman, 14 erməni kəndi dağıdılmışdır⁷³.

⁷⁰ Vilayətoğlu S. Oğuz elinin müqəddəs ocağı Göyçə. Bakı: Nurlan, 2006, s. 386.

⁷¹ Ordubadi M.S. Göstərilən əsəri, s. 138-140.

⁷² A-Do. Göstərilən əsəri, s. 274.

⁷³ Заварян С. Göstərilən əsəri, s. 61.

Dissertasiyanın II fəslinin 3-cü yarımfaslı **“İrəvan quberniyası və Zəngəzur qəzasında törədilən qırğınların nəticələri”** adlanır. İrəvan qubernatoru qraf V.Tizenhauzenin 1905-ci ilə dair hesabatında quberniya ərazisində baş vermiş iğtişaşlar zamanı 125 kəndin dağıntılara məruz qaldığı qeyd edilmişdir⁷⁴. Dağıntılara məruz qalan kəndlərin əksəriyyətinin azərbaycanlı kəndlərinin olmasına baxmayaraq, ermənilərə vurulan ziyanın miqyası qəsdən şişirdilmişdi. Komissiya kənd yerlərində əhaliyə dəyən ziyanın məbləğinin 2.200.872 rubl miqdarında olduğunu müəyyən etmişdi. Həmin ziyanın 1.504.950 rublunun ermənilərə, 695.922 rublunun isə müsəlmanlara aid olduğu qeyd edilmişdi. İrəvan quberniyasının şəhərlərində əhaliyə vurulan ziyanın 1.067.168 rubl olduğu və həmin məbləğin 735.458 rublunun ermənilərə, 331.710 rublunun isə müsəlmanlara aid olduğu qubernatorun hesabatında göstərilmişdi⁷⁵. Görünür, XX əsrin sonlarında yenidən baş qaldıran erməni separatizmindən dolayı meydana çıxan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı üzə çıxan “xristian təəssübkeşliyi” və ikili standartlar yanaşması XX əsrin əvvəllərində də özünü büruzə vermişdi.

Rusiya Daxili İşlər Nazirliyinin kənd yerlərində inzibati və məhkəmə işlərinə baxan şöbəsinin arayışında 1905-1906-cı illərdə dağıntılara məruz qalan kəndlərin sayı maliyyə çatışmazlığı səbəbindən qəsdən azaldılmışdı. Həmin arayışda erməni-müsəlman toqquşmaları zamanı iki il ərzində İrəvan quberniyasının 105 kəndində iğtişaşlar törədildiyi öz əksini tapmışdır. İ.Voronsov-Daşkovun vəsatəti əsasında Maliyyə Nazirliyinin qərarı ilə 12 may 1907-ci ildə İrəvan quberniyasında milli münaqişələr zəminində ziyan çəkən kəndlərə 804.518 rubl ssuda verilmişdi. Ümumiyyətlə isə bütövlükdə İrəvan və Yelizavetpol quberyalarında zərər çəkən kəndlərə 1.275.138 rubl ssuda ayrılmışdı⁷⁶.

“Daşnaksutyun” partiyasının Cənubi Qafqazda törətdiyi cinayətlər uzun müddət cəzasız qalmışdır. Uzun sürən təhqiqatdan sonra “Daşnaksutyunun

⁷⁴ РГИА: Ф 368, оп. 1, д. 116, л. 3; Qafqazda "erməni məsələsi". Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. İkinci cild, s. 610.

⁷⁵ Yəne orada

⁷⁶ РГИА: Ф. 1291, оп. 50, д. 29, л. 81-83; Qafqazda "erməni məsələsi". Rusiya arxiv sənədləri və nəşrləri üzrə. İkinci cild, s. 580-583

işii” adlanan cinayət işinə nəhayət, 1912-ci il yanvarın 17-də Peterburq məhkəməsində baxılmışdır. Məhkəmədə partiyanın 159 üzvünə ittiham irəli sürülmüş, 350 şahid dindirilmişdir⁷⁷. 72 gün davam edən məhkəmə prosesindən sonra “Daşnaksutyun”un üzvlərinə hökm oxunmuş, 21 nəfərə 4-6 il müddətində iş kəsilmiş, 4 nəfər katorqa işlərinə cəlb edilmiş, 26 nəfər sürgün edilmiş, 95 nəfərə isə bəraət verilmişdi⁷⁸.

Amerika tədqiqatçısı T. Svyatovskiy 1905-1906-cı illərdə 158 müsəlman, 128 erməni kəndinin dağıldığını və yaxud yandırıldığını, hər iki tərəfdən 3100 nəfərdən 10000 nəfərədək öldürüldüyünü qeyd etmişdir⁷⁹.

Rus tədqiqatçısı K. Zalevskiy 1906-cı ilin payızınadək davam edən qırğınlarda insan tələfatının təqribən 10000 nəfərə çatdığını, 7 şəhərdə və 252 kənddə 15000 ailənin ziyan çəkdiyini və evlərinin dağıldığını yazır⁸⁰.

Erməni müəllifi A-Do da Cənubi Qafqazın 7 şəhərinin böyük dağıntılara məruz qaldığını, 12 qəzada 252 kəndin yandırıldığını və viran qoyulduğunu, 100 min ailənin qəzalardan, bir neçə min nəfərin şəhərlərdəki ev-əşiklərindən didərgin düşdüyünü, 10 min nəfərin məhv edildiyini yazır⁸¹.

Ümumiyyətlə, ermənilər 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazın 14 qəzasında (İrəvan, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz, Eçmiədzin, Aleksandropol, Sürməli, Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl, Zəngəzur, Gəncə, Qazax, Ərəş, Borçalı) və 8 şəhərində (Bakı, İrəvan, Naxçıvan, Gümrü, Şuşa, Gəncə, Qazax, Tiflis) qırğınlar törətmişlər.

Erməni və ermənipərəst müəlliflərin əsərlərində dağıntılara məruz qalan erməni yaşayış məntəqələrinin və ermənilərə vurulan ziyanın miqyası süni şəkildə şişirdilmişdir.

Tədqiqatın nəticəsi göstərir ki, ümumiyyətlə, 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman iğtişaşları nəticəsində İrəvan quberniyasında və Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında 200-dən artıq azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi viran edilmiş, əhalisi soyqırma məruz qoyulmuşdur.

“Qırğınların dayandırılması və sabitliyin bərqərar olması

⁷⁷ РГИА: Ф. 821, оп. 7, д 370, л. 17.

⁷⁸ РГИА: Ф. 821, оп. 7, д 370, л. 44.

⁷⁹ Quliyev V. Azərbaycanda erməni zülmü. Bakı: Ozan, 1999, s. 152.

⁸⁰ Общественное движение в России в начале XX-го века. Книга седьмая. Том IV, часть 2-ая. С. Петербург, 1911, с. 229.

⁸¹ A-Do. Göstərilən əsəri, s. 420.

istiqlamətində həyata keçirilən tədbirlər” adlanan dissertasiyanın III fəslinin 1-ci yarım fəslə **“Qafqaz Canişinliyində və Rusiya Dövlət Dumasında aparılan müzakirələr”** adlanır. Həmin yarım fəslin birinci bölməsi **Qafqaz Canişinliyində aparılan müzakirələrə** həsr edilmişdir. Ə.M.Topçubaşovun başçılığı ilə azərbaycanlı ziyalılarından və mülkədarlarından ibarət nümayəndə heyətini 1905-ci il iyunun 10-da canişin İ. Voronsov-Daşkov qəbul etmişdir. Canişinə təqdim edilən müraciətdə müsəlmanların problemlərinin həlli üçün konkret tələblər irəli sürülmüşdü. Daha sonra qırğınlara son qoyulması məqsədilə 23 fevral 1906-cı il tarixindən başlayaraq may ayının əvvəlinə kimi, “Erməni-müsəlman qurultayı” adı altında Tiflisdə keçirilən müşavirədə müzakirə edilən məsələlər “Kaspi” və “Həyat” qəzetlərinin materialları əsasında işıqlandırılmışdır. Faktlar göstərir ki, erməni-müsəlman qurultayının keçirildiyi günlərdə və ondan sonra da ermənilərin İrəvan quberniyasında və Zəngəzurda azərbaycanlılara qarşı törətdikləri qırğınlar davam etmişdir.

Həmin yarım fəslin ikinci bölməsi **“Rusiya Dövlət Dumasında aparılan müzakirələr”** adlanır. Rusiya I Dövlət Dumasının 12 iyun 1906-cı il tarixdə keçirilən iclasında azərbaycanlı və erməni deputatlarının Cənubi Qafqazda davam edən erməni-müsəlman qırğınları, əhəlinin təhlükəsizliyinin təmin olunması tədbirləri barədə Nazirlər Şurası sədrinə verdikləri sorğu müzakirə edilmişdi. Deputat İsmayıl xan Ziyadxanovun çıxışı qırğınların dayandırılmasında maraqlı olmayan Rusiyanın hakim dairələrinə qarşı ittiham aktı kimi səslənmişdi⁸².

III fəslin 2-ci yarım fəslə **“Qırğınların yatırılmasında və sabitliyin bərqərar olmasında “Difai” partiyasının rolu”** adlanır. “Difai” partiyası əslində, yaxşı təşkilatlanmış və silahlanmış “Daşnaksutyun” partiyasının müqabilində müdafiə təşkilatı kimi yaranmışdı. Partiyanın əsas məqsədi Qafqaz müsəlmanlarını məhv olmaq təhlükəsindən xilas etməkdən ibarət idi. “Difai”dən sonra Yelizavetpol quberniyasının Qazax və Tiflis quberniyasının Borçalı qəzalarını əhatə edən bölgələrdə “Müdafiə” partiyası yaradılmışdı. 1906-cı ildə qırğınların dayandırılmasının bir səbəbi

⁸² Dilarə Seyidzadə. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar. Bakı, 2004, s. 225-229.

“Difai” və “Müdafiə” partiyalarının getdikcə güclənərək Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinin hüquqlarının müdafiəçisi kimi çıxış etməyə başlamaları olmuşdusa, digər səbəbi də hökumətin millətlərarası münafişənin dərinləşməsinin daha ağır fəsadlar verə biləcəyindən əndişələnərək, ölkədə nizam-intizamın bərqərar edilməsi üçün ciddi tədbirlər həyata keçirməsi olmuşdu.

Dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində tədqiq edilən problemlə bağlı ümumiləşdirmələr aparılmış, elmi nəticələr çıxarılmışdır.

“Əlavələr” bölməsinə 1905-1906-cı illərdə nəşr edilən dövrü mətbuatdan seçmə məqalələrin mətnləri və həmin dövrün arxiv sənədlərindən nümunələr daxil edilmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Ermənilərin ruslara qarşı törətdikləri terror və qırğınlar (1900-1920-ci illər) / Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 86-cı ildönümünə həsr olunmuş respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Nurlan, 2004, s. 29-34.
2. Moral genocide // Azerbaijan and Azerbaijanians, Baku, 2006, №1-4, p. 33-52.
3. About Donations of Baku Moslem Charity Society to Refugees in 1905-1917 // Azerbaijan and Azerbaijanians, Baku, 2008, № 9-12, p. 182-185.
4. Ermənilərin 1905-1906-cı illərdə Zəngəzur qəzasında törətdikləri kütləvi qırğınlar // AMEA Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri, 36-cı cild, Bakı, 2011, s. 173-185.
5. Qubadlı: Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun qapısı / 1905-1906-cı illərdə Qubadlı bölgəsində erməni daşnaklarının Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri kütləvi qırğınlar. Bakı: Turxan, 2013, s. 132-155.
6. Массовая резня, совершенная армянами в 1905-1906 гг. в г. Иреван // Geostrategiya jurnalı, Bakı, 2013, № 4, s. 51-54.
7. Erməni silahlı dəstələrinin 1905-1906-cı illərdə Cənubi Qafqazda törətdikləri qırğınlar // Hərbi bilik, 2013, № 5, s. 92-100.

8. Ermənilərin 1905-ci ildə Naxçıvan və Şərur-Dərələyəz qəzalarında törətdikləri qırğınlar // Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi əsərləri, İctimai elmlər seriyası, Naxçıvan, 2013, № 2, s. 52-61.
9. Ermənilərin 1905-ci ildə Eçmiədzin qəzasında törətdikləri qırğınlar// Tarix və onun problemləri jurnalı, Bakı, 2013, № 4, s. 62-67.
10. Ermeni Silahlı Birliklərinin 1905-1906 Yılları Arasında Güney Kafkasyada Yaptıkları Katliamlar // Aylık Fikir ve Sanat dergisi, Erciyez, 2014, Yıl 37, sayı 434, 2014, Şubat. s. 28-32.
11. Резня, совершенная армянскими вооруженными отрядами против азербайджанцев в 1905-1906 гг. // Кавказ и мир. Международный научный журнал. Тбилиси, 2014, № 17, с. 174-178.
12. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. (Həmmüəllif). Monoqrafiya, Bakı: Qartal, 1998, 279 s.

The massacres committed in 1905-1906 years by Armenians against Azerbaijanis in Iravan gubernia and Zangazur uyezd

SUMMARY

In the XX century the Armenians repeatedly committed bloodsheds and deportations against Azerbaijanis in the Caucasus. First phase of the ethnic cleansing policy carried out against Azerbaijanis by armed groups of the Armenian political parties in order to establish an Armenian state, covers the 1905-1906 years.

The dissertation includes the introduction, three chapters, conclusion and the list of sources and used literature.

Chapter I titled as **“The socio-demographic and socio-political situation in Iravan gubernia and Zangazur uyezd at the end of the XIX-early XX centuries”** that includes three semi-chapters provides with historical overview and the analyses of the socio-demographic and socio-political situation of the studied region. In this chapter also the activity of the “Dashnaksutun” and “Hnchak” parties – the organizers of the 1905-1906 years’ bloodshed and the essence of the policy of ruling circles of Russia in national issue are revealed.

Chapter II **“The massacres committed by Armenians in 1905-1906 years in Iravan and Zangazur uyezd”** consisting of three semi-chapters deals with the massacres committed by Armenians within the February 1905-October 1906 in Iravan city, Nakhchivan, Sherur-Dereleyez, Echmiadzin, Alexandropole, Surmeli, Novo-Bayazid and Zangazur uyezds.

Chapter III titled as **“The measures taken to stop the massacres and to establish the stability”** consists of two semi-chapters. The chapter provides analysis of the discussions held in the General-governorship of the Caucasus and the Russian State Duma, and is highlighted the role of the “Difai” party to stop the massacres.

In the conclusion, the author summarizes his research and makes generalizations.

Массовая резня, совершенная армянами в 1905-1906 гг. против азербайджанцев в Иреванской губернии и Зангезурском уезде

Резюме

В XX в. армяне неоднократно учиняли массовую резню, геноцид и депортацию азербайджанцев. В 1905-1906 годах вооруженными отрядами армянских политических организаций была осуществлена массовая резня азербайджанцев, положившая начало политики этнических чисток с целью создания компактных территорий для будущего армянского государства.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка литературы.

Первая глава диссертации - **«Социально-демографическое и общественно-политическое положение в Иреванской губернии и Зангезурском уезде в конце XIX - начале XX вв.»** В этой главе, состоящей из трех подглав, дается исторический обзор, анализируется социально-демографическое и общественно-политическое положение исследуемого региона. В этой главе также исследуется деятельность партий «Гнчак» и «Дашнакцутюн», которые являлись главными организаторами резни 1905-1906 гг., раскрывается сущность национальной политики царского правительства на Южном Кавказе.

Вторая глава диссертации – **«Массовая резня, учиненная армянами в 1905-1906 гг. в Иреванской губернии и Зангезурском уезде»**. Эта глава, состоящая из трех подглав, повествует о резне, учиненной армянами с февраля 1905 г. по октябрь 1906 г. в городе Иреване, Нахчыванском, Шарур-Даралагезском, Эчмиадзинском, Александропольском, Сурмалинском, Ново-Баязетском и Зангезурском уездах.

Третья глава диссертации – **«Меры, предпринятые по прекращению резни и установлению стабильности»**. В этой главе, состоящей из двух подглав, отражены обсуждения, проведенные в Кавказском наместничестве и Государственной думе России, а также освещается роль партии «Дифаи» в прекращении резни.

В заключении диссертации сформулированы основные обобщения и выводы вытекающие из проведенного исследования.

Əla növ kağız formatı 60x84 – 1/16
Tirajı 100 nüsxə.
AMEA TİİM

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ им. А.А.БАКИХАНОВА**

На правах рукописи

НАЗИМ ЮСИФ ОГЛУ МУСТАФАЕВ

**МАССОВАЯ РЕЗНЯ, СОВЕРШЕННАЯ
АРМЯНАМИ В 1905-1906 ГГ. ПРОТИВ
АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ В ИРЕВАНСКОЙ ГУБЕРНИИ
И ЗАНГЕЗУРСКОМ УЕЗДЕ**

Специальность 5503.02 - Отечественная история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по истории**

БАКУ - 2014